

Суходоля Мар'яна Володимирівна
здобувач наукового ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса
Суходоля Марьяна Владимировна
соискатель научной степени «Доктор философии»
Донецкого национального университета имени Василя Стуса
Sukhodolia Mariana
Postgraduate Student of the
Vasyl' Stus Donetsk National University

DOI: 10.25313/2520-2308-2020-12-6733

**ФАКТИЧНИЙ СТАН ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ
ДЕФОРМОВАНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ**

**ФАКТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ
НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ
ДЕФОРМИРОВАННОГО ПРАВОСОЗНАНИЯ**

**THE ACTUAL STATE OF THE LEGAL CULTURE
OF UKRAINIANS AS A REFLECTION
OF THE DEFORMED LEGAL CONSCIOUSNESS**

Анотація. Досліджено фактичний стан населення України як відображення деформованої правосвідомості.

У статті виявлено, що стан подвійного транзитивного суспільства, який властивий Україні на сучасному етапі, здійснює систематичний негативний вплив на усі сфери соціально-правового буття.

Наголошується, що правову свідомість населення України слід аналізувати диференційовано, а не монолітно, оскільки різним соціальним групам притаманні певні особливості. Можна погодитися з тим, що здебільшого правову свідомість громадян нашої країни представляють її деформовані види, однак самі деформації характеризуються варіативністю. Для посадових осіб здебільшого характерні правовий нігілізм та правовий прагматизм (правовий інструменталізм). Окремо виділяються співробітники правоохоронних органів, тому що для них, крім зазначених вище, типовою є перероджена правосвідомість. Для пересічних громадян найпоширенішими формами правової свідомості визнаються правовий нігілізм, правовий песимізм та правовий інфантилізм.

Зроблено висновок, що деформована правова свідомість зумовлює такі особливості правової культури в Україні: корупція, бюрократизм у діяльності посадових осіб усіх рівнів; загальне нехтування правилами поведінки, формальне, а не усвідомлене їх дотримання; широке зловживання суб'єктивними правами та повноваженнями, використання правових приписів для виправдання власної поведінки; толерантність до протиправних дій, знаходження пояснення вчинків правопорушника; схильність до самосуду та «вуличної демократії», що обумовлено загальною недовірою до правоохоронних органів; застосування подвійних стандартів у сфері права та «вибіркової гуманізації»; нерозуміння сутності правових засобів, необхідних та достатніх для вирішення конфлікту, недотримання меж їхнього застосування, маскування під правову активність дій, які насправді суперечать духу права.

Ключові слова: правова культура, правосвідомість, деформована правосвідомість, стан правосвідомості.

Аннотация. Исследовано фактическое состояние населения Украины как отражение деформированного правосознания.

В статтю виявлено, що стан двойного транзитивного общества, присуще Україні на сучасному етапі, здійснює систематичне негативне вплив на всі сфери соціально-правового буття.

Відзначається, що правове свідомість населення України слід аналізувати диференційовано, а не монолітно, оскільки різним соціальним групам присущі певні особливості. Можливо погодитися з тим, що в основному правове свідомість громадян нашої країни представляють його деформовані типи, але самі деформації характеризуються варіативністю. Для посадовців в основному характерні правовий нігілізм і правовий прагматизм (правовий інструменталізм). Особливо виділяються працівники правоохоронних органів, так як для них, крім зазначених вище деформацій, типово перероджене правосвідомість. Для громадян найпоширенішими формами правового свідомості визнаються правовий нігілізм, правовий песимізм і правовий інфантізм.

Зроблено висновок, що деформоване правове свідомість обумовлює такі особливості правової культури в Україні: корупція, бюрократизм в діяльності посадовців всіх рівнів; загальне пренебреження правилами поведінки, формальне, а не усвідомлене їх дотримання; широке використання суб'єктивними правами і повноваженнями, використання правових передбачень для виправдання власної поведінки; толерантність до протиправних дій, пошук пояснень поведінці правопорушника; схильність до самосуду і «вуличної демократії», що обумовлено загальною недовірою до правоохоронних органів; застосування подвійних стандартів в області права і «виборочної гуманізації»; непорозуміння сутності правових засобів, необхідних і достаточних для вирішення конфлікту, недотримання меж їх застосування, приховування за правову активність дій, які насправді суперечать духу права.

Ключові слова: правові культура, правосвідомість, деформоване правосвідомість, рівень правосвідомості.

Summary. The actual state of the population of Ukraine as a reflection of a deformed legal consciousness is studied.

The article reveals that the state of a double transitive society, which is characteristic of Ukraine at the present stage, has a systematic negative impact on all spheres of social and legal existence.

It is noted that the legal consciousness of the population of Ukraine should be analyzed differentially, and not monolithic, since different social groups have certain features. We can agree that for the most part, the legal consciousness of citizens of our country is represented by its deformed types, but the deformations themselves are characterized by variability. Officials are mostly characterized by legal nihilism and legal pragmatism (legal instrumentalism). Law enforcement officers are singled out separately, because for them, in addition to those mentioned above, a reborn legal consciousness is typical. For ordinary citizens, the most common forms of legal consciousness are recognized as legal nihilism, legal pessimism and legal infantilism.

It is concluded that the deformed legal consciousness determines the following features of the legal culture in Ukraine: corruption, bureaucracy in the activities of officials at all levels; general disregard for the rules of conduct, formal, and not conscious compliance with them; widespread abuse of subjective rights and powers, the use of legal prescriptions to justify their own behavior; tolerance to illegal actions, finding an explanation for the actions of the offender; a tendency to lynching and «street democracy», which is due to general distrust of law enforcement agencies; the use of double standards in the field of law and «selective humanization»; lack of understanding of the essence of legal means necessary and sufficient to resolve the conflict, non-compliance with the boundaries of their application, disguising actions that actually contradict the spirit of law as legal activity.

Key words: legal culture, legal awareness, deformed legal awareness, state of legal awareness.

Актуальність теми дослідження та Постановка проблеми. Стан подвійного транзитивного суспільства, який властивий Україні на сучасному етапі, здійснює систематичний негативний вплив на всі сфери соціально-правового буття. Це відображається в економічному, політичному, культурному секторі тощо, що гальмує суспільний розвиток, породжує зневіру у прийдешньому дні, сумніви у здатності держави ефективно виконувати свою соціальну функцію. Страждає від таких тенденцій і правосвідомість населення, що в наступному позначається на фактичній поведінці, тобто на правовій культурі. У сучасних вітчизняних дослідженнях найчастіше зазначається, що українському суспільству найчастіше властивий правовий нігілізм як форма правосвідомості. Але виникає питання, чи це

дійсно так, і чи властиве це усім соціальним групам. У площині відповідей на зазначені питання і знаходиться актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Правосвідомості та правовій культурі присвячені непоодинокі дослідження, зокрема таких вчених, як С. Богачов [1], А. Зуєва [2], Т. Михайліна [3], М. Пампура [4], О. Ткаля [2] та багатьох інших. Проте, проблематика характеризується таким динамізмом, що її аналіз є необхідним на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою наукової статті є аналіз фактичного стану правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості.

Викладення основного матеріалу. У більшості наукових досліджень акцентується увага на особливостях України як країни із радянським минулим та такої, що вимушена протистояти військовій агресії. Крім того, карантинні обмеження, спричинені пандемією, ще більше загострили зазначені проблеми, продемонстрували ще більшу напругу у відносинах влади та населення. Це дійсно заслуговує на увагу у площині підвищення правової культури у зв'язку з тим, що «українська національна ідентичність (розуміючи її навіть як національну самосвідомість) не є унітарною, вона складно структурована і достатньо неоднорідна [5, с. 656], — що відзначають у своїх дослідженнях соціологи. Враховувати це необхідно і під час скринінгу, аналізу правової свідомості та правової культури, і під час розробки заходів з їхнього підвищення. Наведене вірно внаслідок, по-перше, розшарованості, неоднорідності самого українського суспільства, значного розриву у доходах населення, багатонаціональності України. По-друге, на неоднорідність правової культури впливає і чинник територіальності. Різні регіони України протягом свого розвитку знаходились під впливом різних історичних умов, що і обумовило дещо різну самосвідомість, світосприйняття і т.і. Це є об'єктивним чинником, який має обов'язково враховуватися під час формування правової культури населення, і неврахування якого є величезною помилкою уряду на сучасному етапі розвитку. Отже, перспективним є прищеплення громадянської (а не національної) самосвідомості, як громадянина України, яка безпосередньо залежить від культивування в народі почуття взаємоповаги, толерантності та гордості за свою державу.

Одним з основних завдань держави є створення умов для постійного підвищення рівня рівня правової культури або хоча б недопущення її різкого зниження. Оскільки рівень правової культури на різних етапах розвитку суспільства є різним, розвиток правової культури є процесом перманентним, коли кожне наступне покоління намагається його вдосконалити. При цьому суттєвою є ознака, згідно з якою процес вдосконалення має розпочинатися лише після відповідного засвоєння вже накопичених правових знань [1, с. 43]. Але в зазначеному випадку автор, скоріше, мав на увазі, що стан правової культури постійно змінюється. У значенні терміна «розвиток» і традиційні, і електронні словники передусім виділяють саме позитивний рух. Так, академічний тлумачний словник української мови наводить одне зі значень розвитку як «процес, в результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до

іншого, вищого» [6]. Але ж взагалі не факт, що правова культура постійно удосконалюється, набуває нових позитивних рис. Так, вона постійно знаходиться в русі, постійно змінюється, але такі зміни можуть мати і негативні характеристики. Засвоєння правових знань, тобто правовий досвід (позитивний чи негативний), безумовно, впливає на нові якості правової культури суспільства. Для українського суспільства наразі характерний рух зі знаком «мінус», тобто у бік зниження правової культури та правової свідомості.

На трансформації аналізованих інститутів безпосередньо впливають як власне правові явища, так і явища, процеси суміжних до права систем, таких як політика, соціум, економіка тощо. Таким чином, правовий досвід може формуватися як юридичними засобами, так і не юридичними, дотичними до юридичних у певній ситуації.

Сучасні дослідники виходять із таких основних змін, які зазнає наразі як світова, так і уся пострадянська політико-правова сфера: 1) влада деперсоналізується, набуваючи анонімності, відокремлюючись від конкретних особистостей, а політичний менеджмент відсторонює від управління реальних політиків; 2) посилюється роль інформаційно-аналітичних центрів, дедалі серйознішають позиції продуцентів й користувачів інформації; 3) традиційні засади соціальної структури у вигляді сім'ї, культури та ідеологій зазнають деструкції, що компенсується посиленням релігійності нетрадиційного типу; 4) до сфери політики дедалі активніше залучаються маргінальні соціальні рухи, принципово відчужені від традиційних ідеологічних побудов; 5) насилля у внутрішній та зовнішній політиці загальною послаблюється, але, натомість, воно частіше у повсякденному житті, що перетворюється на одну з основних проблем «суспільства масового споживання» [7, с. 34; 4, с. 150–151].

Як бачимо, перелічені властивості повністю відповідають опису політико-правової ситуації в Україні. Причому серед перерахованих моментів, можна помітити і дуже негативні тенденції, які потребують скорочення або згладження, так і цілком природні, які просто необхідно враховувати та раціонально використовувати для цілей якісного розвитку правової свідомості та правової культури. Так, зрозуміло, що маргіналізація громадянського суспільства та дозволення таким маргінальним групам більшого, ніж іншим, заважає формуванню правової культури широких верств населення. А от посилення ролі інформаційно-аналітичних центрів є повністю нормальним трендом інформаційного суспільства. Інформаційні технології, як і будь-яке

інше знаряддя чи засіб, можуть виконувати в рівній мірі і позитивну, і негативну роль. Зважаючи на те, для чого, ким і яким чином вони використовуються.

Більшість науковців наголошують на тому, що для населення України характерною формою правосвідомості є правовий нігілізм. З цим можна погодитися та уточнити, що вираженням нігілізму українського суспільства є: знецінення права, спотворення його змісту, звернення до букви закону в той час, коли насправді особливу цінність має його дух. Наслідком такого правового нігілізму є відчуття правової безвідповідальності як держави перед особою, так і особи перед державою. В Україні, як і в більшості посттоталітарних держав, які перебувають у стані демократичної трансформації, характерною є безвідповідальність органів державної влади перед суспільством. У значній мірі це зумовлено тим, що на законодавчому рівні передбачений абсолютний імунітет для вищих посадових осіб державної влади. Звичайно, не ставиться під сумнів частковий імунітет цих осіб, однак мова може йти лише про гарантування їх незалежного статусу виключно в межах виконання їх професійних обов'язків і в жодному разі такий статус не може розглядатися як привілей, що ставить особу вище норми закону [8]. Подібна ситуація, цілком очевидно, не може підвищувати престиж держави і права у свідомості пересічного громадянина. Утверджується право сили та право сильного. У разі вчинення правопорушення, у тому числі і кримінального, у вітчизняній юридичній практиці посадові особи та їхні рідні найчастіше або зовсім уникають відповідальності, або міра відповідальності виявляється абсолютно неспіврозмірною, у порівнянні з іншими людьми.

У зв'язку з викладеним, повністю поділяємо позицію, що правовий нігілізм, який має місце в усіх сферах суспільної діяльності в Україні, у тому числі й у діяльності правоохоронних і правозахисних органів держави, можна з певного погляду характеризувати як явище, здатне до самодетермінації (він певною мірою може сам себе породжувати). Так, наприклад, прояви правового нігілізму в діяльності державних органів спричиняють зневажливе ставлення людей до закону й органів, що забезпечують його дотримання. Але, коли суспільство характеризується високим рівнем правового нігілізму, правоохоронні та правозахисні органи як частина суспільства також неминуче «запозичують» логіку цього негативного правового явища й відтворюють її в службовій діяльності [2]. Таким чином, коло замикається, а деформована правосвідомість стає невід'ємною частиною правової реальності, вона просочує усі сфери людської діяльності, історично

передається від покоління до покоління, стає частиною національного правового менталітету. Причому мова йде про більшість деформацій правосвідомості, а не лише правовий нігілізм.

Можна погодитися з тезою, що «правовий нігілізм має глибоке коріння в Україні і породжується десятиліттями зневіри людей у праві. Варто зазначити, що причинами правового нігілізму часто виступають не власне правові чинники, а вплив негативних процесів, що відбуваються в інших підсистемах соціуму. Для українського суспільства характерним є правовий нігілізм не у чистому вигляді, а з нашаруванням майже усіх деформованих типів правосвідомості» [3]. Шляхом спостереження можна виявити, що все частіше люди демонструють не лише зневіру у законі, праві, державі, а й упевненість в тому, що краще вже не буде. «Сьогодні суспільство характеризується різким падінням уваги до права, або, навіть можна сказати, зневагою до багатьох правових положень та настанов. І нікого не здивуєш явищами правового нігілізму та правового песимізму» [9, с. 68; 10, с. 20]. Правовий нігілізм вже згадувався на сторінках роботи, і він, безумовно, є одним з домінуючих типів правосвідомості українців. Тим не менше, правовий песимізм стає все більш поширеним. Він породжується відсутністю стабільності, впевненості у наступному дні, скепсисом до представників будь-яких політичних сил та усіх осіб, які хоч якимось чином асоціюються з державою.

Наочним є політичний інфантилізм українців, який накладає відбиток і на правову сферу, тобто стає інфантилізмом правовим. Незрілість правових суджень; намагання уникнути відповідальності у будь-якому її вигляді; бажання перекласти відповідальність на когось іншого; відсутність усвідомлення наслідків власних вчинків; жага до того, щоб з нами рахувалися, але небажання для цього щось, крім заяв, робити, — нагадує психологію підлітка, що бажає самоствердження. Проте антидержавним він є не за своєю природою, а як реакція на нехтування інтересів простих громадян протягом десятиліть, коли народ утверджується у думці, що від нього насправді нічого не залежить. Тобто правовий песимізм та правовий інфантилізм пересічних українців формуються у відповідь на деформації правової свідомості чиновників усіх рівнів, інших посадових осіб, з якими у народі асоціюється держава.

Під час аналізу джерел наукової інформації було виявлено, що усі автори, які займалися проблематикою правової свідомості та правової культури, перелічували та описували їх форми, що властиві українському народові. Але усі вони розглядали-

ся єдиним блоком, що, на наш погляд, є значною вадою. Як демонструє практика, доцільно розглядати деформації правової свідомості українського суспільства залежно від певних соціальних груп, оскільки їхні характеристики суттєво відрізняються. Щонайменше слід відмежувати правову свідомість посадових осіб та чиновників усіх рівнів від свідомості пересічних українців.

Для першої категорії (тобто для осіб, що виконують функції держави) в Україні характерними є такі форми правової свідомості як правовий нігілізм та правовий прагматизм (або інструменталізм), що природно знаходить вияв у характеристиках їхньої правової культури. Розповсюдження є зловживання владою, корупційні діяння, бюрократизм, використання правових норм для задоволення власних потреб, повсякчасне підкреслення у поведінці свого особливого становища. Посадові особи не відчувають себе частиною народу, не готові нести соціальну відповідальність.

Особливо хотілося б відзначити рівень правової свідомості співробітників органів внутрішніх справ, оскільки саме вони покликані стояти на сторожі захисту прав і свобод людини. Але поруч із правовим нігілізмом та правовим прагматизмом у даній сфері сформувався пласт переродженої правосвідомості, — одного з найбільш небезпечних видів деформацій. Перероджена правосвідомість характеризується сформованими повністю викривленими поглядами на право та його роль у суспільстві. Особи, яким властивий подібний тип правової свідомості впевнені у своїй особливості, особливій ролі, інколи навіть вбачають у своїй особі ледь не рятівників всесвіту, тобто викривлене уявлення про справедливість спрямовують на досягнення особливої мети, місії.

Особливу небезпеку для реалізації принципу народного суверенітету, як і загалом основам демократії, несуть неправомірні дії окремих груп суспільства, його інститутів, включаючи й ЗМІ, які чинять тиск на діяльність органів правосуддя. В останні роки така негативна практика, включаючи й крайні її форми, набула особливо поширення, про що свідчать дані Реєстру повідомлень суддів про втручання

в діяльність судді з метою здійснення правосуддя [11], і така тенденція наразі лише посилюється [12]. Це ще в більшій мірі підриває правову свідомість та правову культуру населення, оскільки стирається межа між реформуванням правової системи, демократизацією, боротьбою громадян за свої права і законні інтереси та діями, що суперечать самій суті правової активності, але маскуються під неї.

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Правову свідомість населення України слід аналізувати диференційовано, а не монолітно, оскільки різним соціальним групам притаманні певні особливості. Можна погодитися з тим, що здебільшого правову свідомість громадян нашої країни представляють її деформовані види, однак самі деформації характеризуються варіативністю. Для посадових осіб здебільшого характерні правовий нігілізм та правовий прагматизм (правовий інструменталізм). Окремо виділяються співробітники правоохоронних органів, тому що для них, крім зазначених вище, типовою є перероджена правосвідомість. Для пересічних громадян найпоширенішими формами правової свідомості визнаються правовий нігілізм, правовий песимізм та правовий інфанталізм.

Зроблено висновок, що деформована правова свідомість зумовлює такі особливості правової культури в Україні: корупція, бюрократизм у діяльності посадових осіб усіх рівнів; загальне нехтування правилами поведінки, формальне, а не усвідомлене їх дотримання; широке зловживання суб'єктивними правами та повноваженнями, використання правових приписів для виправдання власної поведінки; толерантність до протиправних дій, знаходження пояснення вчинків правопорушника; схильність до самосуду та «вуличної демократії», що обумовлено загальною недовірою до правоохоронних органів; застосування подвійних стандартів у сфері права та «вибіркової гуманізації»; нерозуміння сутності правових засобів, необхідних та достатніх для вирішення конфлікту, недотримання меж їхнього застосування, маскуванню під правову активність дій, які насправді суперечать духу права.

Література

1. Богачов С. В. Особливості процесу формування правової культури в Україні // Вісник ХНУВС. 2011. № 2 (53). С. 43–48.
2. Ткаля О., Зуєва А. Правовий нігілізм як фактор впливу на національну безпеку держави // Підприємництво, господарство і право. 2019. № 5. С. 219–223.
3. Михайліна Т. Правовий нігілізм сучасного українського суспільства: витоки проблеми та шляхи її подолання // Economic and law paradigm of modern society. 2019. № 4. С. 75–80.
4. Пампура М. В. Основні тенденції трансформації суспільної правосвідомості в Україні // Форум права. 2017. № 1. С. 150–154.
5. Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. Український соціум. За ред. В. С. Крисаченка. Київ: Знання України, 2005. 792 с.
6. Словник української мови: в 11 томах. 1977. Том 8.
7. Політична психологія: навч. посібник. За ред. С. О. Матвєєва. Київ: ЦУЛ, 2003. 216 с.
8. Ковальчук В., Богів Я., Ковальчук С. Конституційний принцип народного суверенітету та проблеми його реалізації в умовах демократичної трансформації: досвід України // Economic and law paradigm of modern society. 2019. № 3. С. 23–32.
9. Трансформація правової ідеології у контексті сучасних викликів: колект. монографія. Ю. С. Шемшученко та ін.; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Вінниця: Нілан, 2016. 471 с.
10. Плавич В. П. Нове розуміння сутності і моделей сучасного права: особливості та тенденції розвитку // Правова держава. 2020. № 37. С. 17–29.
11. Реєстр повідомлень суддів про втручання в діяльність // Вища рада правосуддя. URL: www.vru.gov.ua/add_text/203
12. Михайліна Т., Щебетун І. Незалежність суду та суддів як гарантія верховенства права, інтересів суспільства та правопорядку в державі // Журнал східноєвропейського права. 2020. № 77. С. 93–99.

References

1. Bohachov S. V. Osoblyvosti protsesu formuvannia pravovoi kultury v Ukraini // Visnyk KhNUVS. 2011. № 2 (53). S. 43–48.
2. Tkalia O., Zuieva A. Pravovyi nihilizm yak faktor vplyvu na natsionalnu bezpeku derzhavy // Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo. 2019. № 5. S.219–223.
3. Mikhailina T. Pravovyi nihilizm suchasnoho ukrainskoho suspilstva: vytoky problemy ta shliakhy yii podolannia // Economic and law paradigm of modern society. 2019. № 4. S.75–80.
4. Pampura M. V. Osnovni tendentsii transformatsii suspilnoi pravovidomosti v Ukraini // Forum prava. 2017. № 1. S.150–154.
5. Vlasiuk O. S., Krysachenko V. S., Stepyko M. T. ta in. Ukrainyski sotsium. Za red. V. S. Krysachenka. Kyiv: Znan- nia Ukrainy, 2005. 792 s.
6. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh. 1977. Tom 8.
7. Politychna psykholohiia: navch. posibnyk. Za red. S. O. Matvieieva. Kyiv: TsUL, 2003. 216 s.
8. Kovalchuk V., Bohiv Ya., Kovalchuk S. Konstytutsiinyi pryntsyp narodnoho suverenitetu ta problemy yoho re- alizatsii v umovakh demokratychnoi transformatsii: dosvid Ukrainy // Economic and law paradigm of modern society. 2019. № 3. S.23–32.
9. Transformatsiia pravovoi ideolohii u konteksti suchasnykh vyklykiv: kolekt. monohrafiia. Yu. S. Shemshuchenko ta in.; za zah. red. N. M. Onishchenko. Vinnytsia: Nilan, 2016. 471 s.
10. Plavych V. P. Nove rozuminnia sutnosti i modelei suchasnoho prava: osoblyvosti ta tendentsii rozvytku // Pravo- va derzhava. 2020. № 37. S. 17–29.
11. Reiestr povidomlen suddiv pro vtruchannia v diialnist // Vyshcha rada pravosuddia. URL: www.vru.gov.ua/add_text/203.
12. Mikhailina T., Shechetun I. Nezalezhnist sudu ta suddiv yak harantiia verkhovenstva prava, interesiv suspilstva ta pravoporiadku v derzhavi // Zhurnal skhidnoevropeiskoho prava. 2020. № 77. S. 93–99.